

Дөртчө — дөрт
Арзылан

«Урянхай: тыва дептер» — эртем-нерниң шыгжамыры

Шыдыраачылар — Шагаан-Арыгда

№ 123 (18550)

1925 чылдың
август 31-де үнүн эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь
2
четверг

Хүндүлүг номчукчулар,

«ШЫН» солунну чагыдып алырынче далажыңар!

Бүгү Россияда чиигелделиг чагыдылганың 10 хонуу сентябрь 25-те эгелээн. Ол акцияда Тываның почтачылары база парлалга үндүрүлгелери идепкейлиг киржип турар.

Россияның почтачының салбырларына аңгы-аңгы солун, сеткүүлдерниң чартык болгаш бүдүн чылдың чагыдылгасын 400 рубльден хөй акшага кылдырып алган кижилер почта албанының ойнадып турары 30 муң шаңналдарын ап болур аас-кежиктиглерниң бирээзи апаары магатчок.

Чиигелделиг чагыдылга хонуктарында «Шын» солунну чагыдып алыр дээн Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, инвалидтерге чиигелделер база көрдүнген. Ынчангаш эптиг, таарымчалыг хүннерни шын ажыглап, «Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар!

«Шын сөс — күштүг, «Шын» солун — күчүлүг»

Шойгу деп атты эдилээри — улуг харыысалга

(Уланчызы. Эгези №122 (18549) «Шында»).

Улаштыр Калинин-оол Сергеевич дунмазы, Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгунун байыр чедиринишкинин номчуду.

«Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Мээң ачам Күжүгет Сергеевичи сактып чорууруңар дээш аажок өөрчүп, силерге мөгөөр-дир мен! Ол Тываның кайгамчык кижилериниң бирээзи чораан! Республиканың чаагай чоруу дээш шыңгы болгаш хөй ажылдап чораан, интеллигент болгаш аажок кижизиг кижилер, эриг баарлыг, сагыш чо-ваачал, харыысалгалыг ада чораан!

Күжүгеттер аймааның өске-даа кежигүннери ышкаш, башкылап чораан, дыка хөй кижилерниң Амыдыралчы башкызы болган. Бодунуң берге болгаш солун амыдыралчы оруунуң дугайында Күжүгет Сергеевич «Кара дастың чүч» («Перо черного грифа») деп номну бижээ.

Кара-Хөл ортумаак школазының өөреникчилеринге чагыым: уруглар, силерниң дыка хөй чаңгыс чер-чурттугларыңар чүгле Тывада эвес, а Россияда билдингир кижилер апаргылаан! Тергииң эки өөрениңер, улуг чаңгыс чер-чурттугларыңарга төлөптүг болуңар!

Хүндүткел-биле РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты Лариса ШОЙГУ.

Тываларның чаңчылы ындыг, чалаткан аалчы кижилер хол куруг келбес. Бо байырлалда школага белектер арбын болганы чугаажок. К.С.Шойгунун улуг уруу Светлана Шойгу-Санаа өг-бүлөзи, уруу, кү-дээзи-биле ачазының адын школага тыпсып турарына өөрүшкүзүн илередип, күш-культура кичээлдеринге херек спортчу дериг-херексел-дерни белекке берди. Күжүгет Сергеевичиниң кады төрөөн дунмазы Борбак Григорьевна Күжүгет байыр чедиргеш, школаның буфетинге ажыглаар амгы шагның улуг савазын берди.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Мерген Ооржак — сенаторга кордакчы

Тыва Республиканың Чазааның мурнундан Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге кордакчы илереттинген.

Шолбан Кара-оолдун бодалы-биле сенаторга негелделерге Тываның Чазаанда эң аныяк сайыт, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды, 33 харлыг Мерген Ооржак дүгжүр. Тыва Республиканың Дээди Хуралына сентябрь 14-те эрткен соңгулдаларга «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырының партийжи даңзында баштайгы депутатка кандидаттарның үш дугаарында Мерген Ооржак кирген.

«Аныяк удуртукчуларның чаа салгалын белеткээр ужур-луг бис. Олар быжыг мөзү-шынарлыг болгаш бодунуң чонунуң мурнунга арын-нүүрлүг болур ужурлуг. Ол ындыг кижилер кылдыр меңээ көзүлдү» — деп, Шолбан Кара-оол «ВКонтакте» арынынга бижээн.

Мерген Дадар-оолович Ооржак Барыин-Хемчик кожуунга 1981 чылда төрүттүнген. Кызылга өскөн. Тываның күрүне университетинин «юриспруденция» деп немелде эртем-ниг төөгү факультетин дооскан. Өг-бүлелиг, ийи уругларлыг. Республиканың Культура яамызының Аныяктарның республика төвүнүн методизи, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының хоочуннар болгаш инвалидтер килдизининг специализи ажылдан республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды албан-дужаалының оруун эрткен. Россияның күрүнениң социал университетин бот-өөредилге-биле дооскан. Кызылга сарыг шажын хүрээзин тударының фон-дузун удуртуп турар. Мерген Ооржак-биле кады ажылдап чораан кижилер бергелерге таварышканнарга оон кичээнге-йлин, аажы-чаңының дески болгаш эптиг-ээлдээн, арын-шы-райының чырыын демдегледип турарлар.

govtuva.ru-дан.

Хүннүң медээзи

Чазак — халажылгада

Тыва Республиканың Чазаан халажылгаже үндүрер дугайында Чарлыкка Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол ат салган.

Чазакты халажылгаже үндүрер дугайында бодунуң шийтпирин Шолбан Кара-оол «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырының Тыва Республиканың Дээди Хуралында депутаттарының фракциязының сентябрь 26-да эрткен организастыг хуралына дыңнаткан. Команданың чүү хире дээш-тиг ажылдап келгенин депутаттар-биле сайгарып көргөш, кызы черлерни илереткеш, кадрлар айтырыгларының талазы-биле эргежок чугула шийтпирни хүлээп алырын ол ынчан чугаалаан. «Чазактың халажылгаже дээрже Чазак Даргазының оралакчыларын болгаш сайыттарны анаа-ла солуп кааптары эвес, а чамдык берге айтырыгларны шийтпирлээриниң эргежок чугулазы-дыр» — деп Шолбан Кара-оол чугалаан.

Тываның Чазааның чаа составын томуйлаарына чедир боттарының албан-хүлээлгезин күүсө-дирин, эң ылаңгыя 2015 чылдың болгаш 2017 чылга чедир бюджетининг төлөвилелин хынамчалыг ажылдап кылырын улам-чылаарын сайыттар кабинетининг кежигүннеринге Тыва Республиканың Баштыңы дааскан.

ТР-ниң Чазааның
парлалга албаны.

Шойгу деп атты эдилээри — улуг харыысалга

(Эгези 1-ги арында).

Александр Чыдан-оолович Иргит — Кара-Хөл школазының 1977 чылда доозукчузу. Ол ам Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы. Ооң-биле кады Чазак Баштыңының Сүт-Хөл кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Хеймер-оол Дозурашович Ондар байырлалга киржип, суй белээн сөңнеп, чылыг сөстөрни чугаалады: «Мен Кара-Хөлге бир дугаар кээп тур мен. Дыка-ла чараш оранда чурттап турардыр силер. Мындыг тайга-сын

З.Ф.Манчина.

бажында, чараш черге күрүне ажилдакчылары төрүттүнүп турбайн канчаар. Кижиниң өскөн чери чажындан чараш, эки чүүлдерге кижизидер болгай. Силер — Алаштың бажында, бистер Алаштың Хемчикке кирген аксыда чурттап, чаңгыс хемниң суун ижип чоруур чондур бис. Демниг ажилдап-чурттаалыңар, байырлал-биле!» — деп, ол байыр чедирди.

Эң солун аалчыларның бирээзи — Москва чоогунда ажилдап-чурттап чоруур Хомушкарның өг-бүлөзи. Кара-оол Камыскаевич Кара-Хөл школазын 1981 чылда мөңгүн медаль-биле дооскан. Чоокку Подмоскovieның Лыткарино хоорайының поликлиникасында дээди категорияның кезер эмчизи, Россияның Улустарының найыралы университетиниң эксперименталдыг хирургия кафедрасының эртем ажилдакчызы.

— Красноярскиниң медицина институтун, ооң соонда Москвага академияны дооскаш, чурттуң найысылалыңга ажилдап артып калдым. Москвага беш чыл, Москва облазында 20 чыл чурттап тур бис. 4 Хомушку турган өг-бүлөвис ам 10 Хомушку чедир өзе берген бис.

Ырак чурттап чоруур-даа болзумза, төрээ суурумга, школага чылдың-на кээп, башкыларым, төрөл чонум-биле аралажып чор мен.

Күжүгет Серзеевичини сөөлгү оруунче үдежип, Москвада чурттап чоруур тывалар чугаалажып алгаш, хөөржүдүлгезинге бардывыс. Буянның өгбөвис аравыска чораан болза! Бөгүн К.С.Шойгунуң адын төрөөн черивисте школавыска тыпсып турарыңа сеткилим ханызындан өөрүп тур мен. Школавыска өг-бүлөмниң мурнундан 20 муң рубльди салып тур мен. Байырлал-биле, эргим башкыларым, чаңгыс чер-чурттугларым — деп, сеткил хайныгышкын-биле эмчи чугаалады. Эр хей! Чаңгыс чер-чурттуг улуг өгбөзи К.С.Шойгу, шынал-ла, аравыска чораан болза, бо Кара-Хөл оглу дээш чоргаарланыр-ла турган боор.

С.К.Шойгу өөнүң ишти Ирина Александровна-биле.

Кара-Хөл школазының Балган Ленчаевич Күжүгет аттыг музейи аалчыларның улуг сонуургалын болдурганы чугаажок. Байырлалда келген улуг хүндүлүг аалчыларын школа директору Андриян Дүмен-оолович боду музейге эдертип, тайылбырны кылды. Аалчылар музейден боттарының чуруктарын танып, өөрүп турлар. Оларның бирээзи — Красноярск крайда чурттап чоруур З.Ф.Манчина. Кара-Хөл школазынга 1956 чылда бир дугаар ажилдап чедип келген орус башкы Зоя Феоктистовна бо байырлалда киржип чедип келгени хамыкты өөрткени чугаажок. «Бо мен-дир мен, аныяамны көрүнерем! Ол чылдарны эгидип алыр арга болза!» — деп, ол баштактанып, өөрүп турда, уруу Ирина Ивановна, хеймер оглу Андрей Иван-

ович олар-биле чашкы шаавыс сактып чугаалажып четтигиптис. Ира (сайгарлыкчы) ам-даа тывалаар хевээр, Андрей (инженер, тулган спортчу) тывалаарга билер, тывалап чугаалаары багай болгаш тывалаарындан ыядыр: «Кыжырып, каттыржы бээр силер» — дээр, чогум чугааның утказын ол олчаан билип турар болду.

З.Ф.Манчина: «Кара-Хөл ийи дугаар чуртум, аалым деп санап чоруур мен. Ажы-төлүм адазы Кара-Хөл оглу болгаш ындыг мен. (Иван Манчын башкылап, школа директорлап ажилдап чораан. «Адының бажы эрте хоя бергени» харааданчыг. ред). Байырлалче чалалга алгаш, дыка өөрдүм. Уруум, оглумну эдертип алгаш, чедип келдим, оларга база Кара-Хөл ыдыктыг черлерниң бирээзи деп билер мен. Кара-Хөлге бо-ла кээр мен, төрөлдөр-биле

Башкы Д.Б.Монгушка шаңналды тыпсып турары.

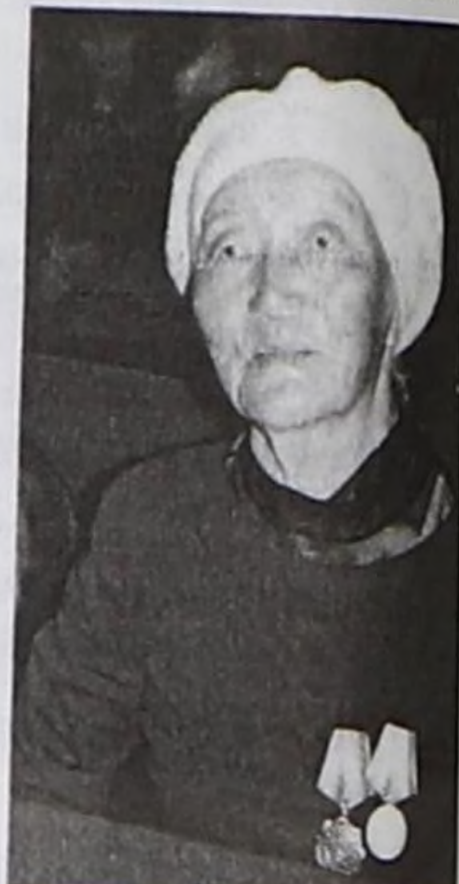
улустуң чугаалажыры-ла чөп. Мени кезээде Алашче, Кара-Хөлче сорунзалап турган-биле демей тыртар». Өттүр сөглөөн бо сөстөргө канчап каттышпас боор, төрөөн черниң күжү ол хире-дир.

Культураның хоочуну Антонина Алексеевна Хертек кезээни башкарыкчылап эрттирди. Сценаже республиканың Улусчу чогаадылга бажыңының директору Н.С.Кудерек үнүп келгеш, кара-хөлчүлөргө изиг байыр чедирбишаан, ТР-ниң культура сайыдының хүндүлүг бижиктерин клуб ажилдакчыларыңа тывысты. Чыылганнарның олуруп турары 200 муң рубль өртектиг чымчак сандайлар яамының белээ дээрзин дыңнатты. Нелли Сүге-Маадыровна Барыин-Хемчик (О.Намдараа аттыг Культура ордузунуң директору С.С.Хертек), Бай-Тайга (культура эргелелиниң даргазы У.М.Таргын) кожууннарның культура ажилдакчылары-биле байырлалды каасташканын демдеглес аргажок.

Омак Ооржак — хөй чурттарның ыры конкурстарының Гран-при шаңналының эдилекчизи, ат-сураа алгаан аныяк ыраажы. Кара-Хөлдүң кайгамчык салым-чаянныг оолдары — Тываның Улустуң артистери Люндуп Солун-оол, Шириин-оол Хертек, ат-сураглыг цирк артизи Хензиг-оол Күжүгет ышкаш ТР-ниң алдарлыг артизи Омак Ооржакка тураскааткан булуң музейде бар. Байырлыг кезээде ол чаңгыс чер-чурттугларыңа аян тудуп ырлап берди.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң даргазы Д.Б.Дойбу-Хаа Кара-Хөл школазының өөреникчилеринге моон соңгаар аттестатка К.С.Шойгунуң ады турарын сагындырып, ол атты делегейниң кайы-даа булуңунда эки билер, ынчангаш аңаа төлөптиг болурун чагывышаан, башкыларга, ажилчыннарга хүндүлел бижиктерни тывысты. Бай-Тайга кожуунуң бүгү школаларының директорлары коллегазы А.Д.Иргитке байыр чедирип, суй белээн сөңнеди. Шаңнал алган башкыларга Тээлиниң Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажыңының хореография бөлүүнүн кыстары (удуртукчузу Е.А.Чүлдүм) чараш танцы-самы баралгаты.

К.С.Шойгу «Шын» солунун редактору болуп ажилдап чораан. Ынчангаш ооң адын

Хоочун башкы С.Н.Кудерек.

өөрүп четтиришкенин бижиктерин тывыстывыс.

Кара-Хөл школазының 1971 чылда доозукчуларының мурнундан РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы В.Ч.Өлчей школа биликтеказынга (ам аравыста чок эживис Борис Дыргыл-оолович Монгуштуң уруу Долаана Борисовнага алган улуг шаңналы-биле байыр чедирбишаан) белээн берди. Черби суурдан келген башкы өг-бүлө Ольга Монгеевна, Владимир Чанзанович Хертектер (кара-хөлчүлөр) хол-биле чазал кылган бөлөктерин сөңнээш, К.С.Шойгуга тураскааткан «Эрги сууру» деп ырызын В.Ч.Хертек ырлап бээрге, көрүкчүлөр диңмитти адыш часкап өөрдү.

Көрүшпести көрүштүргөн, хөй чонун кайыын тура чыгып келген Кара-Хөлдүң кайгамчык оглу К.С.Шойгуга чыылганнар хүндүлелдин мөгейин кылып, ыры-шоор-биле четтиргенин илеретти. Бо чараш байырлал чүректерни чүглөндүргөн болгаш, уттундурбас болуп артары чугаажок.

Светлана БАЛЧЫР.
Михаил НОРБУНУҢ тыртыр-
тырган чуруктары.

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 70 чылынга

Алдын-оол КАНЗАЙ

Каттышканының кол факторлары

Урянхай крайга Россия-ның протекторатын 1914 чылда тургузуп, орус-тыва харылзааларның быжыг таваан салганындан ССРЭ-нің составынче Тываның киргенинге чедир 30 чыл эрткен. Ол чылдар дургузунда тыва-орус харылзааларның улам быжыгарынга салдарлыг хөй болуушкуннар болган.

Октябрь революциязының чалгыы-биле Урянхай крайга эрге-чагырганы большевиктер чаалап алгаш, Совет Россия-ның национал политиказының принциптери езугаар тыва чонун, өске чоннар ышкаш, бот-дугуннаар эргезин хүлээп көргөннер.

Урянхай край Советдиниң 1918 чылдың март 27-де тыва чонга кыйгырынгаш: «... акы-дунмалышкы болгаш дең эргелиг болуру-биле бисче холуңарны сунуңар, эш-өөр, ха-дунма болууңар, мурнунда ышкаш орус эрге-чагыргага дарлатпас силер деп быжыг идегелди силерге берип тур бис» — деп чарлаан.

Бо кыйгырыгны херек кырында боттандыраары аңаа урянхай чоннуң бүзүрээринден хамааржып турган. Ынчангаш чон совет эрге-чагырганы, ол ышкаш край Советдиниң бо эгелээшкенин хүлээп көөрүн болгаш деткирин чедип алыры кончуг чугула боорга, Минусинскиден совет эрге-чагырганың төлээлери келгеш, Тываның чонунуң съездизин чыылдырар талазы-биле тайылбыр ажылын калбаа-биле чоруткан.

1918 чылдың июнь айда орус болгаш тыва чоннарның съездилери болган. Орус чоннуң съездизи Урянхай крайның тыва улусунуң национал хамаарышпас эргезин хүлээп көргөн. Тыва чоннуң съездизи ону өөрүп четтиришкени-биле хүлээп алган.

Июнь 16-да орус болгаш тыва чоннарның төлээлериниң каттышкан съездизи болган. Ийи чоннарның аразында харылзааларның көңүс чаа принциптерин тодараткан шийтпирни аңаа хүлээп алган. Ында: «... орустар биле урянхайлар амыдыралдың шупту айтырыгларынга бот-боттарын долзуу-биле билчир болгаш демниг деткижер ужурулг» — деп чарлаан.

Орус болгаш тыва чоннарның төлээлериниң каттышкан съездизиниң президиумунуң кежигүннериниң ол-ла хүн ат салганы Урянхай крайның орус чурттакчы чонунуң төлээлери биле Таңды Тываның тос кожуннарының төлээлериниң Дугуржулгазында, ооң мурнунда хүлээп алдыгган резолюцияга немей «урянхай чон чүгле боду башкарлыр, хостуг болгаш кымдан-даа хамаарышпас чон» деп чүүлү кириген. Ооң мурнунда шыңгы чаргы-чаалыг турган чамдык ажыл-агыйы айтырыглары ында тодарадып бижээн. Орустарның ээлеп келгени черлерни урянхайлар оларга доктаамал ажылгалга дамчыдып бээрин, ол черлерни өскелерге садып болбазын база ында айыткан. Өл ыяшты кезерин, хөлдөргө

балыктаарын кожуун чызааннарының чөпшээрээни-биле чорудар. Крайже орустарның көжүп кирерин соксаткан. Урянхайлар биле орустарга айыыл диргелип келгенде, олар демнежип камгаланырын база ында айыткан.

Тываларның бот-дугуннаар чоруун ол үеде херек кырында боттандыраар аргажок апарган, чүге дээрже Сибирьниң Түр Чазаның комиссары ону күш чок болдурган. Ынчалза-даа совет Россияның салдары урянхайларның аразынга күштелген тудум, бо айтырыг чидигленип, ону шийтпирлээри эргежок чугула апарган. Тывага хамааты дайынының болгаш аңаа даштыкыдан шериг холгаарлаашкын чылдарында советтерге удур күштер крайга совет эрге-чагырганы тургузарынга шаптыктап, орус чурттакчылыг суурларга ону дүжүрер дээш кадыг-дошкун хемчеглерни ап чорудуп турган. Кыдат болгаш моол шериглер Урянхай крайны эжелеп алыры-биле ооң девискээринче кирип келген. Мындыг байдалга орус колонистерни болгаш тываларны Мурнуу Сибирьден большевикчи күштер камгалай берген. Большевиктерниң негелдизи-биле ак гвардейжилерниң болгаш моол шеригниң отрядтарын чылча шавар дээш Кызыл Шеригниң Тываже кирип келген кезектери, тус черниң чурттакчыларының орус-тыва отрядтары оларның мурнунга туруп келген сорулгаларны күүсеткен.

Урянхайларның бот-дугуннаар эргезин боттандыраар талазы-биле кол болуушкун — 1921 чылдың август айда бүгү Тываның шуулганынга Тыва Арат Республиканы тургускан дугайында чарлааны. Ооң Конституциязынга «Таңды Тыва Республика хостуг, иштиги херектеринге кымдан-даа хамаарышпас, Таңды Тываның чону боду башкарлыр. Даштыкы херектерге совет Россияның хайгааралының адаанга боор» деп бижээн.

ТАР-ның 23 чыл дургузунда бурунгаар хөгжүлдээниң үезинде тыва улус социализмни тургузарының арга-дуржулгазынга болгаш акы-дунма совет чоннуң дузазынга даянып келген. Ол үеде аныяк республиканың экономиказының таваа салдыгган. ССРЭ туттунуп турар үлөтүрү бүдүрүлгелеринге механизмнерни болгаш дериг-херекселдерни, чийгелделиг чээлилерни берип, арат ажыл-агыйларны кооперастаарынга, кадрларны белеткээринге дузалажып турган.

Национал үжүк-бижикти тургузуп, чурттакчы чонну бижириңге, номчуурунга өөредип, школа өөредилгезиниң четкизин алгыдып, солуннарны болгаш номнарны үндүрүп эгелээн. Культураның болгаш уран чүүлдүң одаглары клубтар болгаш библиотекалар тыптып кээп, музей, театр болгаш чогалчылар эвилели тургустунган.

Совет болгаш тыва чоннарның найыралы, кады демнежилгези Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында шыңгы

шылгалданы эрткен. Совет Эвилелинге тыва чоннуң моральдыг болгаш материалдыг дузазы, тыва эки турачыларның немец-фашизмге удур тулчуушкуннарга киржилгези тываларның Совет Эвилелинге бердингенин херек кырында бадыткаан. Гитлержи Германияга удур кады демисел — совет болгаш тыва чоннарны амыдырал-чуртталганың бүгү талаларынга чоокшулаштырганы төөгүдө көстүп көрбээн чүүл болган.

30 чылдарда-ла Тываның Улустуң Революстуг намының Төп Комитединге болгаш Тыва Арат Республиканың Чазанга чагааларынга партияның кежигүннери Тыва Совет Эвилелиниң составынче кирериниң дугайында айтырыгны тургузарының үези келгениниң дугайында бодалдарын илередип турганнар. Ындыг бодалдар тываларның хөй кезиниң күзели дээрзин кичээнгейге ап, Тываның Улустуң Революстуг намының Төп Комитединиң Политиктиг бюросу 1939 чылда Бүгү-эвилелдин Коммунисттиг партиязының Төп Комитединче болгаш совет чазакче Тываны Совет Социалисттиг Республикалар Эвилелинге хүлээп алырының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн дилээн чагааны чоруткан. Ынчалза-даа бо айтырыгны Тыва Совет Эвилелинге каттыжар кылдыр шийтпирлээринге улустар аразында политиктиг байдал ынчан таарымча чок болган. 1941 чылдың апрель 26-да Тываның Улустуң Революстуг намының Төп Комитединиң Политиктиг бюросу Бүгү-эвилелдин Коммунисттиг партиязының Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң мурнунга Тываны ССРЭ-ниң составыга хүлээп алырының дугайында катап тургузуп болур деп шийтпирлээн. Германия ССРЭ-ге удур дайынны эгелээни-биле ону херек кырында боттандыраары соңгаарлаткан.

Тываны ССРЭ-ниң составыга хүлээп алырының дугайында айтырыгны принциналды-биле чугаалажып көөрүңге Совет Чазак чөпшээрешкен дугайында С.К.Токаның медегелени 1944 чылдың август 8-те Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиуму бодунуң хуралына дыңнаан. Апрель 17-де болган Онза сессияның Декларациязынга айытканы болза: совет чоннарның өг-бүлезинге чурттаары болгаш ажылдаары — тыва чоннуң изиг күзели. Совет Эвилелиниң составынче киреринден өске тыва чоннуң оруу чок. ССРЭ-ниң Дээди Советинден ТАР-ны Совет Эвилелиниң составыга хүлээп алырын дилээр деп сессия шийтпирлээн. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму 1944 чылдың октябрь 11-де Тываның ажылчы чоннарының дилээн хандырып, ТАР-ны ССРЭ-ниң составыга хүлээп алган.

Ынчангаш үстүндө айыткан төөгүлүг болуушкуннар ниитизи-биле Тываның ССРЭ-ниң составынче киргениниң кол болгаш ындыг болур ужурунун факторлары апарып, каттыжышкынның кол ооргазы болган.

Фермерлерге деткимче

Ажыл-агыйын чаа эгелээн фермерлерге күрүне дузазын чедирер дээш оларның төлевилелдерин шилип алырының болгаш боттандыраарының документи-биле республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы сентябрь 26-да хүлээп ап эгелээн.

Конкурстун кол негелделери: фермер ажыл-агыйының грант алырынга 1 чыл бурунгаар бүртүктеткени, фермер боду көдээ ажыл-агыйга дорт хамаарылгалыг болуру (көдээ ажыл-агый эртемниг азы дуржулгалыг).

Бо дээрже 2014 чылда ийи дугаар эрттирип турар конкурстур. Июль айда доозулган шилилгениң түңнели-биле 400 муңдан 1 миллион 440 муң рубль чедир акша грантыларын 52 аныяк фермерлер алганнар. Фермерлер грант акшаларынга МТЗ-82 марканың 35 тракторларын, 8 трактор кожугларын, 7 сиген тырыыр кожугларны, 14 сиген кезер машиналарны дээш, өске-даа техниканы садып алганнар. 2012 чылдан бээр шупту 112 аныяк фермерлер федералдыг саң-хөө дузазын алыр ар-

галыг болганнар.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Россия Федерациязының көдээ ажыл-агый сайыды Николай Федоров-биле ужуражышкынының үезинде 2014 чылда база немелде саң-хөө дузазын бистиң республикага көргүзери чедип алдыгган. Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының дыңнатканы-биле федералдыг бюджеттен республиканың фермерлери 11 миллион рубльди ал-

ганнар, аңаа 3 миллион 800 муң рубльди республика бюджетинден немээн. Бо акша-төгерик программаның 10 хире киржикчилеринге саң-хөө дузазын көргүзөр арганы бээр. Ажыл-ижин чаа эгелээн конкурска киржир күзелдиг фермерлерден билдиришкенин октябрь 27-ге чедир хүлээп алыр.

Көдээ ажыл-агый яамызының медээзи.

Белеткел багай эвес

Одаар чүүл болгаш энергетика яамызының дыңнатканы-биле республикада чылыг-энергетика комплекстиң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйның кышка белеткели 94%.

Кышка белеткел талазы-биле бүгү хемчеглерни ап чорударынга ниитизи-биле 177,5 миллион рубльди чарыгдан. Республикада одалга төптериниң 284-ү кышка беле-ниниң паспорттарын алган, ол дээрже оларның ниити санының 90 хуузу-дур. Ниити шөлү 1172 дөрбелчин метр 576 хөй квартиралыг чуртталга бажыңнары база кышка беле-ниниң паспорттарын алган. Хөй квартиралыг 65 бажыңнарының кышка белеткели доостурунун кырында келген. Ону октябрь 15-ке чедир доозар ужурулг. Республикада чылыг-энергетика комплекзи болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйы кышкы үеде үрелишкенин болурга, септелгеге ажылын чорударынга ажылгаар 10 миллион рубль өртөктиг артык кезектер материалдарын белеткеп алган.

Республиканың бюджет организацияларында кышкы үеде одаар хөмүр-даштын 90 хуузу сөөртүп чедирген. Тес-

Хем, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Каа-Хем, Бай-Тайга кожуннарда бюджет организацияларының одалга черлеринде хөмүр-даштын кышкы курлавыры долзуу-биле тургустунган. Одаар чүүл болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол Тес-Хем кожунну мактап демдеглээн: эрткен чылын бо кожун одаар чүүл сөөртүп

алыр талазы-биле сөөлгү черге турган болза, бо чылын кайы-даа кожунну мурнай одаар чүүлдү келир кыжын одаарынга чедер кылдыр курлавырлап алган.

«Кызылдың ЧЭТ» ААН 2014-2015 чылдарның одалга сезонунга багай эвес белеткенген, ону ам-даа уламчылап турар. Кызыл хоорайның чуртталга бажыңнарынче болгаш албан черлеринче чылыгны сентябрь 16-да дамчыдып эгелээн. Найысылалдың бажыңнарынче чылыг дамчыдарының өйлээшкенин чорудуп турар.

govtuva.ru-дан.

«АЛДЫН» КУДА СҮТТҮГ ШАЙЫН ААРТАЖЫЫЛ

Эрес-оол Сүге-Маадырович биле Калчан Медээчи-ооловна Күжүгеттер 1960 чылда «Тыва даг-дүгү тудуг» тудуг эргеле-линге комсомолчу путевка-биле ажылдап эгелзэннер. Ынчаарда Ак-Довурак кайгамчык чараш кылдыңган, тудуг-сууру чаа бол-гаш кижиниң чурттакаазы келир хоорай-ла болгай. Ам артында шупту аныяктар чыылган болгаш, чер кырында чеже аңгы нация чон барыл, мында база ол хире нациялар бар деп хөөрөп болур чыгы турганын сактып келирге, кайгамчык-ла. Ол үе дээрге Ка-ра-Дашка Бүгү-эвилел ужур-ду-залыг комсомолчу аныяктарның шалыпчы тудуу эгелзэн деп чар-латтыганын соонда, чаа хоорай-ның таваан салып эгелзэни ол чүве. Ынчангаш-ла боор, кандыг-даа аңгы сөөк эш-өөрлеривис бар, дыка-ла эки черде келдивис дижи, куда сөөлүнде ийи боду чугаалажыр-даа турганнар.

Олар ийи аңгы кожууннар-дан келген-даа болза, үр бол-байн чалыы назынның дүл-

гээзини — ынакшылга бектедип алганнар. Ол ынакшылдың ба-йырлалы 1962 чылдың сентябрь айда Ак-Довурак хоорайның Транспортная кудумчузунга бол-ган. «Аалчылар Тываның бүгү кожууннарындан Ак-Довурак хоорайже чаладып келген аныяк-тар болган» — деп, Эрес-оол биле Калчан ирей-кадай ам-даа сактып чугаалаарлар. «Та кайы хире солун эрткен куда чүве, күстүң башкы айында хондур ойнап-хөгөп, танчылап шаг болган бис. Аңаа даң-хазазын уткуп алгаш, чаа бажычывысче эш-өөрүвүс чалап киригенивис утпас бис» — деп улай сактып чугаалаарлар. Бо аныяктарның бир дугаар олчазы кыс бол-ган. 1963 чылда төрүттүнген. Уруунуң адын, кады ажылдап ту-рар орус эжи Марита деп адап берген. Өг-бүлениң улуг уруу Марита хүндүлүг дыштанылгаже үнүжү Кызыл хоорайның ишти-ки херектер органынга, паспорт столунуң ажылдакчызы болуп ажылдап келген. Оон бичиизи

Чечек — амданныг аш-чем кы-лыр талазы-биле мастер, «Ми-раж» кафезинде хлеб кылыг-лары быжырып турар. Айлаң деп уруу — Кызыл хоорайның Улусчу банкызының кассири. Алинаазы — база-ла Кызылда диш эмчизи. Оглу Буян — тудуг материалда-ры белеткеп турар бүдүрүлгениң мурнакчы ажылчыны. Адазының мергежилин шилип алган болгаш ховар шевер эрлерниң бирээзи.

Бо «алдын» кудазын эртти-рип турар аас-кежиктиг өг-бүле-биле таныштырып көрейн. Эрес-оол Сүге-Маадырович Күжүгет Барыин-Хемчик кожуунуң Шыраа-Булакка төрүттүнген. Шыраа-Булак дээр-ле, тайга эдээ ойтуг-шыктыг чайлаг-кү-зег чер-даа болза, ында алдын-сарыг тараа чалгып, амданныг ногаа культуралары база ууттун-мас кылдыр үнүп турар болгаш, өске чайлаглардан ылгалдыг чер. Ынчангаш Эрес-оол Сүге-Маадырович тудугдан аңгыда, мал-чер ажылын база бешке би-лир. Бо өг-бүлениң ачазы Эрес-

оол Сүге-Маадырович — ада-ие-зиниң үш уругларының улуу. Оон бичиизи Мөнгүн-оол — Тываның караа көрбестер ниитилелиниң кежигүнү. Уран чүүлге салым-чаяанныг бот-тывынгыр компо-зитор. Эрес-оолдун ада-иези Кара-Дашка 1952 чылда келген. Бо хүннерде бистиң хоорайның үндөзилекчилериниң бирээзи. Хүндүлүг кырганнырвыс 1969 чылда республиканың хүндүлел самбыразына чуруун астырган болгаш, байырлалдар болурга-ла, өртектиг белектерден эге-лээш, шаңнал-макталдардан үнмейн келген. В.И.Ленинниң 100 чылдаанын уткуштур тывыс-кан юбилей медалы база бар.

Калчан Медээчи-ооловна — Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга сумузунга он бир ажы-төлдүг өг-бүлениң үш дугаар уруу. Би-чиизинден ажылгыр, кежээ бол-гаш, хөй ажы-төлдүг ада-иезинге дузалашкан болзумза дээн күзе-ли-биле Кара-Дашка 1960 чылда ажылдай берген. «Даш — салган черинде, кыс — берген черин-

де» деп үлегер чугаада ыска бо аас-кежиктиг өг-бүле ол өгленген бажычында ам бек чыл кады чурттап турарлары Олар ам 6 ажы-төлдүг, 18 үнү-тарлыг, кайгамчык аас-кежик өг-бүле-дир. Кады чурттаан бээр 50 чыл оюн — «алдын» дазын эрттирер. «Хоорайның 50 чылдааны-биле бистер 50 кады чурттаанывыс демдеге «алдын» кудаавыс эрттирери ол» — дээш, адыш сынмас лалгаларны улуг өөрүшкү-байып турлар!

Амыдырал амыр эвес

оруун эрттир

Ажы-төлдү өөредип, өлө

баштааш

«Алдын» куда, артыш

холаан сүттүг шайы

Ак-Довурак хоорайдан

өргүп тур бис

Аас-кежиктиг өг-бүлени

өөрүшкүзүн канчап үлөш

боор, эр хейлер!

Анатолий МОНГУШ

Ак-Довурак хоора

Россия биле Тываның демнежилгезиниң байырла-лынга тураскааткан хоочун-нар аразында республика маргылдаазы 2014 чылдың сентябрьның 27-де Кызыл-га болуп эрткен.

Хоочун, билдингир мөге апар-ган кижиниң чон аразында чо-рааш сагыыр езу-чурумнары база дыка хөй. Мөге кижик ак сагыш-тыг, биче сеткилдиг, дузааргак болур, оор херек кылбас, чо-нун мегелеп чорбас, бодунуң хү-решкен удурланыкчызынга кара сеткил кажан-даа бодавас, адаар-гак болбас, улуургак, өш-өжээн сүрүп хүрешпес дээш-ле баар!

Ындыг аажы-чаңныг, боттары-ның ниити байдалын шак ынчаар ап чоруур хоочун мөгелер болуп эрткен маргылдаага хөй болган. Оларның бирээзинге 2013 чылда хоочуннар аразында республика маргылдаазының тиилекчизи, бо төөгүлүг — 2014 чылда шак-ла ындыг маргылдаага Сүт-Хөл ко-жуундан келген, республиканың Арзылаң мөгези Амир Монгушка октаткаш, үжүүрлөшкен Маадыр Монгушту кирип болур.

Ол кончук төлөптиг, биче сет-килдиг мөге деп чүвени респу-блика солуннарынга база бижип турган. Шынал-ла, Маадыр — эви-лең чаңныг, эпиг сөстүг, чаагай сеткилдиг, хоочун мөгелерниң бирээзи. Маадыр Кавааевич — хүрежип тургаш ажынмас, кар-жы-хажагай хүрешпес кижик. Бо удаада болуп эрткен хоочуннар маргылдаазында ол чаңын бичи-даа өскертпээнин стадионга олур-ган чон база эскерип олурдувус.

Эң ылаңгыяда бодундан улуг назылыг, ат-алдарлыг хоочун эш-терин кончук хүндүлээр. Ындыг мөгелер-биле хүрешкеш, октап алган болза, удурланыкчызын хүндүткел езу-биле тургускаш, содак-шудаанда довураан, как-тай аарак аштап чоруй, холунуң адаа-биле өтүргөш, девип чоруй баар.

Хоочун мөге кижиниң ат-алдары чон ортузунга чүгле ооң үргүлчү шүглүп чоруурундан ха-маарышпас. Ол ышкаш мөге ки-жиниң чонунга кандыг-бир чаагай үүле-херекти бүдүрүп кылганын-дан база улуу-биле хамааржыр. Маадыр Монгуш аныяанда Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Бажы суур-га Тыва Арат Республиканың Наадымнарынга шүүп, үжүүрлө-жип чораан Балчый-оол Донгакка тураскааткан хүреш маргылдаа-зынга шүүлгөш, шаңналга алган адын хөй уругларлыг арат өг-бү-леге белекке берген. Ынчан ие кижик өөрээнинден ыглап турган дээр. Ол ие кижик оларга белек кылдыр берген халас айт-даа дээш эвес, а бо шагда кижиниң ховар көөрү төлөп-бүдүштүг чо-рукту, мөгениң чаагай сеткилин көргөш, бодунуң сагыш-сеткилин ынчаар илередип турган.

Хүреш үезинде.

Кызылда «Совет Тываның 5 чылы» аттыг стадионга болган хоочуннар хүрежиниң киржик-чилериниң аразында 2014 чыл-да тыва хүрешке республиканың

тулган чемпиону Сайын-Белек Тюлюштуң ачазы Михаил Тю-люштуң, ол-ла хүрешке эң шы-рак 8 мөгениң аразында кирген Отчугаш Тежиктиң ачазы Иван Тежиктиң, оолдарын респу-бликаның шыырак мөгелериниң аразында кирген, республиканың Арзылаң мөгези Сүктер Шимет-тин, таптыг-ла 30 чыл бурунгаар Тываның ССРЭ-ниң хүрээленинче киргенинден бээр 40 чыл оюнуң байырлалының үезинде респу-бликаның тулган чемпиону атты чаалап алган, Чөөн-Хемчиктен келген амгы үеде Тываның Ар-зылаң аттыг мөгези Алексей Хомушкун болгаш оон-даа өске ат-алдарлыг хоочун мөгелерниң девиин, хүрежин стадионга олур-ганнар улуг сонургал-биле мага-дап көргөннер.

Хоочуннар аразында 45 хар-дан өрү назылыг мөгелерниң

чедир, ийигизинге 50 хардан өрү назылыг мөгелер хүрешкен. Оларның аразында республика-ның Арзылаң аттыг мөгелерниң саны 7 кижик болган. Кажан

Хоочуннар хүрежинге шүүлген, үжүүрлөшкен, 3-4-кү черлерин алган мөгелер Амир Монгуш, Маадыр Монгуш, Сүктер Шимет, Чимит Куулар олар шаңналдарын ап турары.

бөлүк бүрүзүңге 4-4 мөгелер ар-тарга оларны чаңгыс бөлүк кыл-дыр каттыштыргаш, 8 мөгениң хар-назынын барымдаалавайн хү-рештирген.

Ол салыгда Тес-Хемден Сүктер Шимет Кызылдың мөгези Амыр-Санаа Кууларны, Маадыр Монгуш Арзылаң мөге Геннадий Монгушту, Өвүрнүң мөгези Чи-мит Куулар Улуг-Хемден Андрей Биче-оолду, Сүт-Хөлден Амир Монгуш Чөөн-Хемчиктен келген Федор Кууларны тус-тузунда ок-тап алганнар.

Дөрт мөге артарга, дөрт Ар-зылаң мөгелер шүглүп үнүп кел-ген. Чимит Куулар биле Амир Монгуш, Сүктер Шиметтиң онаан-га Маадыр Монгуш таварышкан. Ол мөгелер бот-боттарының хү-режин эки билчир болгаш шүп-ту хончуга чедир хүрешкеннер. Спортчу чедишчин Амир Мон-гуш биле Маадыр Монгушка таварышкан.

Бо ийи мөге аразында хү-решкеш, баштайында хайым

чедир шаңналдыг черлер-ни алган мөгелерге Кызыл хоорайның мэриязының акша шаңналдарын, тураскаалдыг би-жиктерин тывыскаан.

Чараш девиг дээш Өвүрнүң мөгези Иван Тежик, чараш арга кылганы дээш Кызылдан Алек-сей Салчак, тиилелгеже чүткүл дээш Барыин-Хемчик кожуунуң мөгези Игорь Ондар тус-тузунда шаңнатканнар. Маргылдааның эң узун назылыг киржикчизи 62 харлыг Кызылдың мөгези Борис Донгак болган.

Эрткен вектиң төнчүзүңде, 21 вектиң эгезинде эрес-дидиминиң аваангыр-кашпагайының, мөге-шыырааның талазы-биле өскөлө-ден ылгалып, тергиидеп чораан эжер-эрес, хоочун мөгелеривистиң чонунуң мурнунга үнүп кээп, ча-раш девиин көргүзүп, аваангыр-кашпагай аргаларын ажылгап хү-решкенин стадионга олурганнар магадап көрдүвүс.

Владимир ЧАДАМБА

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

ЧЕДИ ШАЛЫК ЧЕҢГЕЛЕРИМ

Сайзуу угбамны дыңнаарымга: «Чеди Шалык чеңгелерим мен, чедер болгаш артар чорду кызы мен» — деп каап чүве. Шынап-ла, бодап чүве. Угбам-биле бистерниң чеңгелеривис чеди кижилер болган, боор-боорда шупту Шалык-тар.

Оларның дөртү угбам-биле чедер фермазынга саанчылар чорааннар. Ферманың кадынын чүү дээр боор! Шупту ажилдарны ынчан хол-биле кылыр-ла болгаш. Сөөлүндө, 80 чылдарның төнчүзүндө, суур чанынга бүрүн механизастаан ферманы (Чаш-Тал фермазы) тудуп каан соонда, аныяк саанчылар механизастаан ажилын көрүп, чыргал турар болу бергеннери ол-дур, оларның үезинде инек өдзөн хол-биле аштаар, шанак-биле сөөртүп үндүрер, кургаг өдек-ти бөлгөш, кажаага төгер, 18-20 инекти сугтарар, силос, сиген, чарба-биле чемгерер, ол хамык чемни, сугну саанчы боду экел каап бээр, оларны хол-биле саар...

Чайын фермага мал чеми белеткээр план база берип каар — саанчылар инектерин саап кааш, сугенеп чоруптар. Ынчаар чай-кызыг чок ажилдап каарга-даа, алыр акшазы аргажок боор чүве ийин. Оон аңгыда инек чидириптер болза, ооң өртзөн совхоз кадарчыга төледир. Дүң чөстөм фермага инек кадарып тургаш, совхозка үргүлчү өрелиг чорду. Угбам, чөстөмнүн өрзүн төлөжип-даа чордувус ийин. Аңаа көөрдө хойжулар эки ажилдап ап турду. Ол хирезинде угбам, чөстөм ол акылары, чеңгелери-биле фермазын кагабайн, дыка үр ажилдап-ла чордулар. Шынап-ла, маадырлыг кижилер-дир ийин.

Ферманың ажилы чеже-мейн-даа берге болза, орта хой кижилер ажилдап, амыдырал, ажы-төлүн өстүрүп, алдар-атка чедип, ажилдың өөрүшкүзүн көрүп чурттап чордулар. Бистер, бичии оолдар, уруглар, өртең фермазынга өзүп келди-вис ийин. Ферманың кандыг ажилын кылбадывыс дээр боор. Саанчылар-биле деңге даң бажында туруп алгаш, хамык ажилдарны хүндедир кылчып кээр, өл-чаш дүңмаларывысты авалары инек саап турда, алыр, сугенээр дээр, бистерде база харысалга улуг.

Ооң соонда-даа чылдарда угбам, чөстөм олар акылары, чеңгелери-биле хой малдай бергеш-даа, бот-боттарын детки-жип, оларның арга-сүмезин ап чорааннар. «Оларның ачызында «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп атка четкенем ол боор ийин — деп, чөстөм Чооду Чалчыкович чугаалап олурар кижилер.

О-Шынаа-биле Берт-Дагга турган ийи колхозтарны кадыпкан соонда, хой шалыктар Теректиг-Хемге кээп чурттап, ажилдап, оларның ажы-төлү школага өөренип турганнар. Ынчангаш шалык кыстар чоо-

ду оолдар-биле өг-бүлө тудуп, чурттап бергеннери ол. Ийи колхозту катканында бир ажыктыг тала бо болган хире.

Ам олар-биле номчукчуларны таныштырып көрейин.

Улуг чеңгели Сайын-кыс дээр, чоок төреливис Дончун-оол Чомбурктуң өөнүң ишти. Даады-ла уруглар садтарынга, оон почтаның киоскизинге ажилдап чораан. Дончун-оол Петрович — бүгү назынын почта харылзаазынга бараалгаткан харылзааның эң баштайгы тускай эртемниг ажилдакчызы. Берт-Дагның почта салбырындан эгелээш, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарының харылзаа белдирлерин удуртуп чораан.

Акым-чеңгем төлөптүг уругларны өстүрүп кааннар. Оларның бирээзи Роза Дончуновна Дандар, ол хой чылдарда Тес-Хемниң пенсия килдизинге ажилдааш, амгы үеде Кызыл кожуун чагыргазының күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелин билдирип удуртуп турар. Улуг уруу Тамара Дончуновна адазын дөзөп, Тес-Хем кожуунун почта салбырынга хой чылдарда ажилдааш, адазы Дончун-оол Петрович пенсия-же үнерге, ооң орнунга районнуң одалга конторазын башкарып, пенсиялааже ажилдаан. Бичиизи Майя Дончуновна — милицияның хоочуну. Амгы үеде төрзөн кожуунунда пенсия килдизинде ажилдап турар.

Дараазында чеңгеливи Сарыг-кыс дээр. Ол — Танов акымның өөнүң ишти. О-Шынааның алдарлыг малчыны Самба Санааның уруу. Хой чылдарда Берт-Даг школазынга, суурнуң столовазынга поварлап чораан. А Дарзыг Танов акывыс — Берт-Дагның хоочун чолаачызы. Сөөлүндө «Танды-Сыны» совхозунга өшкү малдап чордулар. База хой уругларны өстүргеннер. О-Шынаада, Берт-Дагда, Шуурмакта, У-Шынаада хой санныг уругларының аразында эмчи, башкы, чолаачы эртемниг улус эңмежок.

Улуг огу Сергей Дарзыг — «Тес-Хем» совхозтуң мурнакчы чолаачызы, суг, бензин, мал сөөртүр машиналар, чиик-кара-лар дээр, кандыбын мунмаан дээр силер. Дурт-сыны бичии хирезинде совхозтуң чолаачыларындан эң бир дугаарында «КамАЗ» мунуп, онза шылга-раан. Машиналар кылырынга, моторлар септээринге аңаа чедер кижилер чок — хамык улус аңаа машиназын кылдыртыр чүве ийин. Уруу — Саяна Дановна, «Танды-Сыны» совхозка кол мал эмчилеп, ооң соонда У-Шынаа сумузун хой чылдар дургузунда эки удуртуп-баштап чорду. Сарыг-кыс чеңгелистиң чорду. Сарыг-хыры улгаткан-даа болза, У-Шынаада ам-даа ажы-төлүн «карактажып» чурттап олар.

Апрель дээр чеңгелис — Кылаң-оол Дудаа акымның «кадыкырааны». Сайзуу угбам ол чеңгелин анаа-ла Апыр дээр кижилер гезин анаа-ла Апыр дээр кижилер боор. Апыр чеңгелис өртең фер-

мазынга саанчылап-даа, гараж-ка диспетчерлеп-даа ажилдап чораан. Дудаа акым — дуржулгалыг механизатордан аңгыда, эрес-кежээ малчын. Оларның бир огу Валерий Дудаевич Тес-Хем кожуунун чагырга даргазынга ажилдап чорду.

Колхозтуң баштайгы чолаачыларының бирээзи Салый-оол Оюн акымның аалының иштин Нанзалмаа дээр. Ол чеңгелис база өртең фермазынга саанчылап эгелээш, өөнүң ээзи Салый-оол Оюн-биле совхозтуң мурнакчы хойжулары болганнар. Оларның көргүзүлгери кандыг-даа чылда доктаамал эки турган.

Салый акым — кончук туруштуг, оожум-топтук кижилер. Чамдык чылдарда кылын хар чаап, соок улгаткаш, малчыннар дүвүрөп, үстүкү черлерден хой негелде кылып турда, Салый акым тоовас-даа: «Чүге бо даргалар дүвүрөп туруп бердилер? Хар чок, соок чок кыш канчап турар боор» — деп олар. Партия райкомунун бир дугаар секретары Серенмаа Куулар ол ийи малчыннарны аажок мактаар. Клара, Тамара, Зоя дээр уругларлыг. Зоязы ада-иезиниң изин истеп, өөнүң ээзи Даш-оол база уруглары-биле кады Хараалыг-Хемде малын малдап, чуртун ээлеп чорлар.

База бир чеңгелисти Биче-Уруг дээр, ол — Парый-оол Оюн деп акывыстың кады. База-ла фермага ажилдап эгелээш, аңаа өг-бүлө тудуп чурттадылар. Акым аныянда колхозка дарганнап, оон совхозка дыка үр трактористеп чоруй, мал ажилынче шилчий бергеш, чеңгем-биле иелзэн эки түңнелдерни чедип ап, районнуң мурнакчы малчыннарының санынга кирип чордулар. Хой уругларлыг өг-бүлө. Чеңгем маадыр не бедик атка четкен турар кижилер болбазыкпе. Оларның аразында башкы, чолаачы, эмчи, сайгарлыкчы, малчыннар-даа бар.

Зинаида Дажы — Седей-оол Далаа акымның кады, бистиң алды дугаар чеңгелис ол. Районнуң мурнакчы хойжузу. Партия райкомунун пленум кежигүнүңге, район болгаш көдээ Советтерниң депутатынга сонгудуп чораан. А Далаа Седей-оол аныяндан-на совхозтуң, районнуң тулган трактористи, социалист чарыштың тилекчизи атты чедип ап чораан. Ынчангаш Кызыл тукту ооң тракторунун кабинасында чуруп каан чорур чүве. Ооң соонда мал ажилынче үнгөш, аңаа Зинаида Ивановна-биле иелзэн база бедик көргүзүлгелер ажилдап чордулар. Чеңгелистиң назы-хыры угбам-биле бис ийден оранчок бичии-даа бол, аажок хүндүлээр бис, ужурун бис.

Чеди дугаар шалык чеңгелисти Дунгармаа дээр. Ол — Седип-оол Далаа акымның кады чурттаан эки. Бүгү назынында «Тес-Хем», «О-Шынаа» совхозтарынга малчыннап-ла чорааннар. Совхозу дүже бээр, Седип акым Шуурмакта чурттап, суурнуң инзэн күдээзи-биле каш чыл улаштыр кадарды.

Үстүндө адааным акыларым

Салый-оол, Парый-оол дээр, авамның угбазы Саар кадамның оолдары, а Седей-оол, Седип-оол олар — дүңмазы Сиирин угбамның оолдары. Ынчангаш угбам-биле бис ажилчын, кежээ, биче хөөнүг, шалык чеңгелеривиске чоргаарланып, оларны бедик хүндүткел, ынакшыл-биле адап, эш-өөрүвүстүң мурнунга мактавын баар аргавыс чок.

Шынап-ла, чүгле О-Шынаага, Берт-Дагга эвес, кожуунга билдингир эрес-кежээ малчыннар, херээженнер чөвүлелиниң идекпейлиг кежигүннери, өг-бүлелериниң үлөгерлиг, шынчы ээлери, эргим иелер-ле болгай. Эх, оларның ырлажырының чаражын чүү дээр боор! Алызындан шалык уруглар аажок ырлар боор улус.

Ам Сарыг-кыс чеңгелистен аңгыда, оларның шуптузу «дуу оранче» чораан. Ынчалза-даа оларның арттырып кааны хой санныг үре-салгалы ада-иезиниң оруун уламчылап, чаа үеде кожуунун сайзыралынга боттарының төлөптүг үлүүн кириштирип чорлар.

Мен хуумда, чеңгелерим-биле база кады ажилдап, эпиг-найыралдыг чурттап, оларның чараш аажы-чаңыга, ынакшылынга бүргедип алган чордум ийин.

О-Шынааның оолдары, уруглары-биле Берт-Даг школазынга кады өөренип, ол черниң хүндүлээчел, ажил-ишчи чону-биле, механизаторлар, чолаачылар, хойжулар-биле төрзөн совхозу-вуска эпиг-найыралдыг ажилдап, чурттап чордувус.

Самагалтайдан О-Шынаа суур чедир улуг күчүлүг электри дамчыдап шугумун (ЛЭП-35), ССРЭ-ниң улус депутаты, оран-эрес дүңмавыс Александр Санчат-биле кады Москвадан электри таллазы-биле ССРЭ-ниң Кол эргелелиниң даргалары О-Шынаага эккеп, чон-биле ужураштырып тургаш, кылдырганывыс төөгүге артар. Ооң ачызында У-Шынаа, О-Шынаа, Ак-Чыраа суурларның чону сайгылгаан чырыын көрүп, чыргадылар!

Ак-Чырааже чырык кириери планда чок турган чүве. «10 километр четпес черде суур-дур ийин, даргаларым» — диген, ынчангы «Ак-Чыраа» совхозунун директору Дангаа Майынды дарганың тывызык чорунун ачызында чер билбес даргаларны кажарлап тургаш, электри шугумун олче база шөөр бис дээр аксын-сөзүн апкан ийик бис!

ЛЭП-35-тиң тудуун 1989 чылда эгелээш, Берт-Даг чедир кылып чорда, ол-ла чылдың төнчүзүндө Арменияга улуг чер шимчээшкени болганы-биле 1990 чылда тудугну соксаткаш, пландан уштуп каапкан. Ооң акшазын Армения-же дуза кылдыр чорудупкан.

Ол тудугну катап планга кириртир дээр, депутатывис Санчат-биле Москва, Рыбинск, Волжскиниң бетон кылыглар заводунга чедир сүржүп, Красноярск, Минусинск хоорайларга каш удаа барып, электри тудугжуларын Тес-Хемче чалап эккеп

тургаш, ажилдаар, чурттаар байдалын, ажын-чөмүн хандырып, ал-боттарын камгалап, кадарып тургаш, сорулгавысты чедип алган бис! Рынок реформалары эгелей бергенде, каш катап ара соксап тургаш, ол улуг, нарын тудуг 1993 чылда, январь айда ажылгалга кирди!

Совхозтуң кыштагларының ыяш чагылар-биле ЛЭП-10 шугумун база кирип каан турган чүве, ынчалза-даа ол үеде «О-Шынаа» совхозу колдуунда сандарай бергени-биле ону чоорту үптөп төндүргөн. Совхоз хевээр турган болза, малчыннар кайы хире амырап, ол кежиктиң ажыын көрүп турар турганнар иргил!

Депутатывис Александр Сандановичниң база районнуң удуртулганың кызымак чорунун ачызында ол бүткен. Ол үеде кожуунга тудуп эгелей берген турган тудуглар безин кагдынган турду. Ам бодап орамынга, дыка-ла улуг буянның херекти кылган-дыр бис ийин. Улуг ССРЭ-ден электри тудуунга акшаны сөөлү катап ал четтикенивис ол болган-дыр.

Оон бээр 20 чылдар шуужуп эрте берген, хой-ле суглар аккан ийин, а о-шынаажылар дизель станцияларның даажын-даа, солярканың чыдын-даа утупканнар болгай аан.

Ам суурнуң чонунга чаңгыс-ла чагымы — ол электри шугумун, суур чанында подстанцияны карак огу дег камнап, чырык өртзөн үзүктел чок төлөп туруңар!

О-Шынаа улузу аажок чараш, чаптанчыг аттарлыг боор улус чүве: Комсомол, Конфет, Школа, Танка, Лагир-оол, Сталь, Июнь, Апрель, Мотор, Гастелло, Летчик... А соянар болза Бижек, Хачы, Ланчы, Сүге, Балды дээр-ле, баар ышкажыгай. База онзагай аа!

«Эртен эртежи Деспенден Самагалтай азы Кызылче машиналыг халдып орамынга чаа үнүп оран хүн кижиниң арнынче чиге, дорт чырыдып чорур, оон кежээликтей дедир чанып орамынга хүн чавызап, ажып чыдар болгаш база-ла каракче чиге чырытып алган чорур, ынчангаш хүндедир-ле карааны имиретип алган чортуп-ла оран сен.

Эртен-даа, кежээ-даа хүн кижини кагбас, эдерип-ле, эдерип-ле чорур, кайгамчык улус бис! Ынчангаш О-Шынааның чолаачылары арыннарывыс дырышкак болганывыс ужуру ол боор ийин» — деп үр чылдарда чолаачылап келген Шинчик Бурун-оолдун баштак чугаазын бо-ла сактып кээр мен.

Шынап-ла, Бурун-оол хүлүмзүрүптөргө, арнын дырышкактары дендии чараш алаар кижилер. Бурун-оолду билер улус бодап, сактып орлар боор ийин.

«Хүнну уткуй шаап оран, Хүлүзүрзэн шырайларлыг, Орук-чорук аайлашкан Орук-Шынаа чолаачылары».

Кара-оол ЛАПЧАА, көдээ ажил-агыының хоочуну, Тес-Хем кожуунун алдарлыг ажилдакчызы.

Төрээн суурум

«Төрээн чуртуң төөгүң берен»

Кызыл-Арыг. Бо бичи суурну Тыва чурту шупту билир. Чүге дизе, суур «Красноярск — күрүне кызыгаары» федералдыг чазагыг автоорук чоогунда турар. Бир эвес Кочетов чурт-шинчилел музейинче кире бээр болза, мындыг бижимел чурук бар: «Дом русской торговой фактории. 1919 год. Кызыл-Арыг». Суур кыдында үнгөн үш дыйтын ам ийизи арткан, оң чанынга туттунган 2 садыг бажыңнары — төөгүнүн тураскаалдары ол.

Кызыл-Арыг, Красный лес. Эртенги, кежээки хаяларда ол чоок-кавының арга ыяжы кыза бээр боорга, оң үндэзин чурт-такчылары ынчаар адаан. Кызыл-Арыг — төөгү шагдан бээр улуг орук белдири чер. Тываның Амбын-нояннар чагырып турган үеде албан азы дүрген чагаа чедирер дээн шапкынчылар албан Кызыл-Арыгны таварыыр турган. Хамааты дайынының үезинде моол шериглер база Кызыл-Арыгны таварыыр деп, «За свободу народа», «Утро древнего края», «19-й параллель» номнарда бижээн. Моол шериглерниң командылакчызы Маскаржап Шуурмакка турган 2 каыт орус школаны өрттедипкен. Тыва чуртунга орус езузунга өөредир албан чери турбас дээн хөөн-биле. Кызыл-Арыгга чүк орнап-сааржыр бааза турган. Тыва Арат Республиканың 1921-1944 чылдар үези. Кызылдан чоруткан бараан чүктү Кызыл-Арыгга дүжүрер. Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожууннар коржааның мал-маганы, эт-кежин Кызыл-Арыгга эккелгеш, бараанга орнажып алыр. 1942 чылга чедир Кызылдың алгы-кеш заводу Кызыл-Арыгга турган, ол заводтуң оран-савазының таваа ам-даа бар.

Үндэзин чурттакчыларның чугаазы-биле, Шуурмак сумунун девискээри Кызыл-Арыгга турган деп каш-даа кижиден дыңнаан мен. 1927-28 чылдарда Тываның баштайгы ужудукчузу Кидиспей Чооду аревэниң (аныяктарның революстуг эвилелиниң) даргазы турган. Ол дугайында чогаалчы Иргит Бадраа бижээн. Кидиспейниң ачазын Шайлаарак дээр. Шайлаарак дээрге та шын ады, та ойзу адаан, орта билдинмес. Кидиспейниң адазы Шайлаарак биле Чөмбүрүк — кады төрээн алышкылар. Чөмбүрүк Мунзук Петрович Кызыл-Арыгга школа директорлап чораан.

Бир-ле хун тооруктаар дээн ашактар мени эдертип алгаш, чоруптулар. Оларның бирээзи мени адынга ушкарып алды. Ынчаарда 12 харлыг турган мен. Чедер дээн черивиске келдивис. Одагланган дораан ашактар курусуктар белеткей бердилер. Мээң ыңдыг чүве чазап билер шаам бар эвес,

оларның чанынга тоорук казып олур мен. «Курусук» дээрге эрги сөс-түр, узун, чинге, кургаг шет ыяш, пөш кырынче үнгеш, ол узун ыяш-биле пөштүң будуунга кагарга, чочагай тооруктар мурнун былаажып черже караңдадып-ла бадар. Ол үеде тайга-таңдының кежинге дыка хумагалыг чораан. Берт-Чарык, Улуг-Биче Сайлыг хемнерниң баштарындан тооруктаар. Кызыл-Арыг суурдан 10-15 хире километр.

Тываның баштайгы ужудукчузу япон эжелекчилерге удур демисежир дээрге, чөлшээрел бербээн, кадынының байдалы кошкак дээн. Шынында ол дайылдажып шыдаар турган. Кидиспейниң адазы Шайлаарак, оң төрелдери Кызыл-Арыгга чурттап чорааннар.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл оюн таварыштыр Кызыл-Арыгга чурттап, ажылдап чораан, төөгүде арткан алдарлыг кижилерни сактып көрейн. Ховалыг Койнаевич Базыр-Сат ТАРН-ның төп комитетиниң 3-кү секретары чораан. ТАРН ТК-ның көскү ажылдакчызы бичи суурга канчап келгенил? ТАР-ның Чазааның 1-ги удуртукчузу-биле эпчок чугаа ужурундан Базыр-Сат нам кежигүнүндөн үндүрткен. Оң соонда «Тывакобалыт» комбинатка ажылчын комитетти даргалаан, сөөлзүредир Кызыл-Арыгга көжүп келген. Ховалыг Базыр-Сат «Правда» солунну чылдың-на чагыдып ап, номчуп чораан. Ону Кызылга орнукушуткан. Ол С.Тока-биле хөй чылдарда кады ажылдаан. Оң бир сактышкынын кириейн.

Салчак Тока тайга черниң чурттакчызы болгаш, аңнаарынга, балыктаарынга сонугалдыг. Ол үеде Тывага кокай азы өөр бөрүлөр аажок көвүдээн турган. Ноябрьның 7, 8 хуннеринде аңнап чоруптар. Чаңчыл езугаар ноябрь 6-да, ажыл шагының соонда, ТК-ның ажылдакчыларын белен турарын дыңнадып каар. Бөрүлери аңнап аглаарда Улуг-Хемниң оң талазындан эгелээр.

Хемни караңгыда кешкеш, бир тейниң кырынга кедеп чыдыптывыс. Чоорту чер чырып келген. Удаваанда бистиң чоогувуста көк хаялар чытылаанын эскерип кагдывыс. Таптап көөрүвүске, ол хая эвес, бөрүлөр болду. Баштай Дарга картөч боозу-биле адып эгелээн. Огу чүгле халас барбас. Кажан бөрүлөр ырап бар чорда, ырак адар бооларлыг улус адар. Үш бөрү хемни кешкеш, хову кайы сен дээш маңнаптылар. Бөрүлери Чедерге чедир сывыртааш, боолал кагдывыс. Салчактың чаңы ыңдыг, баштай таварышкан бөрүлери боолал, артканнарын сүрүп боолаар Салчак оглу кайы хире-дир дээнзиг-даа ышкаш. Кызылче чоокшулап кээривиске, ТАР-ның Иштики херектер сайыды

Товарищтайның «Зил» машиназы бисти мурнай хоорайже кире берди. Салчак Калбак-Херекович чолаачызынга: «Дорт-ла ИХЯ-же чоруп олур» — деп айтытты. Товарищтайның кабинетинге кирип келдивис. Сайыт-даа камгалакчызын кыйгырткаш: «Мээң чөлшээрелим чокка өске улус киридин» — деп ажынды. «Бирээзи ТК-ның чингине секретары база үшкү секретары боорга эрттирдим» — диди. Сайыт оожургай берди. Даргалар аразында каткы-хөлүг чугаалажып, бөгүн чүнү кылганын, канчаар аңнап чораанын сактып орлар. Товарищтай олурга: «Бөгүн ийи бөрүнү аткаш, сояры-биле даштын херим иштинде азып кагдым» — диди. Салчак Тока дарга бөрүлери ылавылап көргөш, октарның кирген черлерин тодарадып: «Бөрүлери хол боозу-биле аткан-дыр» — дей-дир. Сайыт ыыт-даа чок...

Ноябрьның 7,8 кежээзинде ССРЭ-ниң элчин черинге ТАРН ТК-ның кежигүннери өг-бүлелери-биле шайлаашкыга албан киржир турган. Шак-ла ыңдыг шайлаашкын үезинде С.Тока Товарищтайны кандай кылдыр баштактаныпкан. Товарищтай шайлаашкынның төңчүзүңгө четпейн, кадынын эдерткеш, чаныпкан. Мындыг таварылга база болган.

Бир дыштаныр хунде С.Тока дыштанышаан, Элегести өрү балыктап чоктаан. Дүш үезинде дыштанып олурда, Товарищтайның «Зил» хөлгези бо-ла келген. Товарищтайны көре сал-ла, Тока дарга чолаачызынга: «Куду кара сугда суп каан балыктарывысты эккел» — дээн. Товарищтай бодунуң ээлчээнде чолаачызынга: «Сен база балыктарыңны сугга суп каг» — дээн. Херектиң ужуру мындыг, Тока дарга кайнаар аңнап, балыктаар деп турарын билип эккелзин дээш сайыт бодунуң улузун чорудар турган. Олар оң аңнаар, балыктаар черлерин бүдүү билип алгаш, сайытка келгеш, илеткээр. А Товарищтай Токаның соондан чоруткаш, оң «сартын» алыр-ла хевирлиг.

Салчак Тока Москваже Чөөн чүк улустарының коммунисттиг университетинче өөренип чоруур дээш бодунуң төрүттүнген хунунден 6 хар кызырган. Шынында С.К.Тока 1885 чылда төрүттүнген.

Ховалыг Койнаевич Базыр-Сат 1966 чылда күрүне ажылдакчызының персоналдыг пенсиязын алган. Ол дээш Х.К.Базыр-Сат С.К.Токага четтиргенин илередип чоруур.

Иргит Бадраа — күрүне ажылдакчызы, ТАР-ның Моолга элчини чораан, чогаалчы, башкы. И.Бадрааны улус сайыт азы аныяктарның сайыды дээр чүве. 1960 чылдарның эгезинде Улуг-Хемниң Арыг-Бажы 7 чыл школазынга директорлап турган. Бадраа сайыт бажы-

ңывыска бо-ла келир. Ачам-биле хөл-шыдыраа ойнаар. Кайызы-даа моол дылды эки билер болгаш, ол дылга чугаалажыр. Тываның картазының дугайында чугаа чоруп турар-дыр деп даап бодадым.

1921 чылдың революциязынга чедир Убса-Нур болгаш оң чоок-кавызы, Үрбүн-Кашпал, Хан-Дээр, Уур аржааны Тываның девискээри турган. Оң дугайында 1989 чылда төөгү башкыларының чайгы курузунда төөгү эртемнериниң доктору Николай Луджуапович Күнчүн бодунуң лекциязынга номчуду. Кажан Иргит Бадраа Арыг-Бажының школазын директорлап турда, удуртукчу кижжи партиа кежигүнү эвес боорга эпчоктур деп, С.Тока чугаалаан. Ол харыы бербээн. Даартазында И.Ю.Бадрааны Улуг-Хемниң партиа комитетди келдирткен. Райком бюронун хуралынга И.Бадраага СЭКП-ниң партиа биледин тывыскан. Берт-Даг школазын И.Бадраа директорлааш, Кызыл-Арыг школазынга башкылап тургаш, пенсияже үнгөн. Оң уруглары Игорь Иргит — чогаалчы, уруу Ирина Иргитовна профессионал-техниктиг департаментиге улуг бухгалтеринге ажылдап чораан. Ол төөгүлүг орукту эрткен.

Полковник Сувак. Сувак Монгуш Ада-чурттуң Улуг дайынын 1941 чылдың июнь 22-де Латвияга уткаан, ынчан ол Дээди шериг академиязының дыңнакчызы турган. Сувакты Москваже келдирткеш, даштыкы чурттуң хамаатызы дээш Тываже чорудупкан. Дайын чылдарында ТАР-ның Камгалал яамызынга ажылдап чораан. Ол Кызыл-Арыг дузалал школазынга күш-ажыл башкылап чорааш, пенсияже үнгөн. Полковник Сувак бичиизинден-не чазаныр, аптара, тыва өгнүң эт-херекселдери — оң шеверлээн кылыглары амдыгаа дээр Ак-Туругда арткан.

Алексей Мокур-оолович Байыр-Белек — Москвага үндүрген тыва дыл номунуң авторларының бирээзи. ТАР-ның баштайгы башкызы, эртемден. Республиканың школаларынга хөй чылдарда ажылдаан, Кызылдың №2 школазының директору чораан. Ол школаның доозукчулары — күрүне ажылдакчылары, эртемденнер, уран чүүлдүң болгаш культураның ажылдакчылары алдарлыг кижилер. Алексей Мокур-оолович 1975 чылда Кызыл-Арыгга мөчээн. Ону Тыва АССР-ниң Чырыдышкын яамызы материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүзүп, Кызылга орнукушуткан.

Шумов алышкылар. Бүзээллеттирген Ленинградтың камгалакчылары, миномет бөлүүнүн 6 дайынчылары. Оларның маадырлыг чоруу Россияның булуңнарынга болгаш төрөөн чурту Тывага диңмиреп турган. Дайынчы ат-алдары алгаан

алышкыларның бажыны ора-сомазы, таваа Арыгда ам-даа бар.

Кызыл-Арыг школалары баштайгы башкылары денбил Түлүштү 1948 б. Шулуу-Маадыр Чоодуну ам-даа эки сактып чугаал Кенденбил Тамба-Сюрени чиниң ажы-төлу Кызыл-да ажылдап-чурттап Боду узун назылааш, бо чок болган. Чооду Шулу дыр башкылап ажылдаан соонда, хүндүлүг дыштан же үнгүже чедир партиа, ажылдакчызы чораан. Светлана Чоодуевна Ш. Маадыр Кызылдың №9 гимназиясында тыва дыл кызы бооп ажылдап чоруу

Оюн Байыр-оолович чат-оол — Ада-чурттуң Ул. йынының киржикчизи, Чо. ла эки турачы башкы. Бай. Кызыл-Арыг школаларының ректорлап чораан, матем. башкызы. Кызыл-Арыг лал школазынга кижжичи башкылап ажылдап чор. пенсияже үнгөн.

Владимир Карбий-оол Чооду — Тываның баштайгы лярниги. Антарктида эксп. циязының политиктиг кез. оралакчы начальниги б. ажылдаан. Экспедициядан келгеш, Ленинград (Смоль. СЭКП обкомунуң килдис. гелекчизинге ажылдаан. Чүге бижип олур мен? дизе, 1949 чылда «Сылдыгаш» солунунун бир үндүрүзінде мынчаар бижээн: «С. галтай школазының 7-ги. зының өөреникчизи, пис. дружиназының даргазы. димир Чооду 10 аратты бик. ке өөреткен. Володяның а. Чооду Карбий-оол — эмч. авазы — Ленинград (Сан. Петербург) чурттуг орус. көдээ ажыл-агый талазы-б. тускай эртемниг. Авазы т. дылды эки билер болгаш, валарны орус дылга өөр. турган.

Тайылбыр: 1940 чылдар Кызыл-Арыг Тес-Хем комп. га хамааржыр турган. 6 кл. дооскан, пионер дружина. ның даргазы Володя ам Лени. градта. Владимир Карбий-оол. ович Чооду профессор Эбу. аттыг эртем-шинчилел суд. нун политкезээниң удуртукчу. болуп, 8 чыл ажылдаан. 5 хат. Антарктида чедип, делег. бар-ла далайларын, океан. рын эргип кезээн. 33 чурттар. чораан. Колдуунда америка. нарын Ман-Мердеге, япон. нарын Севере, австралий. нарын Мусонга база совет пол. ст. цияларынга чедип кааткан. 1989 чылга чедир СЭКП-ни Ленинград хооркомунуң килди. эргелекчизинге ажылдаан. «Светлана» каттыжышкыны. да ажылдап турар. Бичиизин. эки өөреникчи, активчи бол. чүнү-даа чедип ап шыдаа. боор-дур.

Хүлөр-оол ЧАМЭ

Кызыл-Арыг суур.

Сентябрь 27-де Тываның ат-сураглыг мөгези Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарның чырык адынга тураскааткан республика чергелиг шыдыраа маргылдаазы Шагаан-Арыгга болуп эрткен.

Аңаа 96 эр, 18 херээжен, шупту 114 шыдыраачылар киришкен. Чидиг демиселдин түңнелинде 55 хар чедир эр шыдыраачылардан бирги черни спорт мастеринин кандидады Чүлдүм Артыш (Кызыл, 6 санныг), ийгизин — спорт мастеринин кандидады Калындүү Алдынбек (Кызыл, 6 санныг), а үшкү черни Сандай-оол Херел (Кызыл, 5) ээлээн. 55 хардан өрү назылыг эр шыдыраачылар аразында бирги черни Куулар Сергей (Чадаана, 7), ийгизин — Монгуш Сергей (Сукпак, 6), а үшкү черни Саая Далай-оол (Ак-Довурак, 6) ээлээн.

Эң улуг назылыг бирги разрядтын шыдыраачылары Алдын-оол Ондар (Кызыл) база Данзы Салчак (Кызыл) олар назы-харында чалынмай, шыдамы-биле шылгарааннар.

96 эр шыдыраачылар аразында 13 харлыг кызылчылар Долаан Байыр биле Субудай Самбыла, 16 харлыг Будущ Комбу (Чадаана), азаның бичинизи кончуг дигири дег, эң бичии шыдыраачы 9 харлыг Айдемир Ыяңмаа (Шагаан-Арыг) төлөпиг ойнааннар.

18 херээжен шыдыраачылар аразында бирги черни Айлан-маа Шөмбүл (Чаа-Хөл суур, 6 санныг), ийги черни — Сайзаана Доржу (Кызыл, 6 санныг), үшкү черни Лидия Шойдак (Кызыл, 5

ШЫДЫРААЧЫЛАР – ШАГААН-АРЫГДА

санныг) бүзүрелдиг ээлээннер. Херээжен шыдыраачыларның эң хоочуну — Мөңгүн-Тайга чурттуг бирги разрядчы, бо чүүлдүн автору, эң бичинизи Айчек Чаштыг (Торгалыг суур) олар тиелелгеже чүткүлдүүн көргүскен. Бирден үшкү черге чедир төлөпиг шыдыраачыларны хүндүлел бижиктер база акша-биле (1-ги чер — 10 муң, 2-ги чер — 5 муң, 3-кү чер — 3 муң акша), а эң аныяк база эң улуг назылыг шыдыраачыларны өртөктиг белектер база Валерий Кара-оолдун «Ыдык күштүг Будда бурган» деп номнары-биле шаңнаан.

Онзалал демдегледип каайн: бо шаңналдар Россия биле Тываның демнежилгезинин база Кызыл

хоорайывыстың үндезилеттингенден бээр 100 чылынга, «Наадым — 2014»-ке тураскааткан, сентябрь 4-тен сентябрь 6-га чедир болган Тыва Республиканың шыдыраа чемпионнадының тилекчилеринге берген акша шаңналдарындан ийи катап ажыг болганы шыдыраачыларны дыка өөрткен. Ынчангаш байыр-наадым үезинде ийикпе, кандыг-бир юбилейге тураскааткан шак мындыг шыдыраа маргылдаалары уламчылап-ла турзун, «шүүлген, үжүүрлөшкен» шыдыраачыларывыстың хей-ады көдүрүлүп-ле турар болзун деп йөрээл салып ор мен.

Шыдыраа Тывавыска бурун шагдан өгбелеривистиң кончуг

ынак оюну чораан. Республикада шыырак шыдыраачылар — адашкылар — Өвүрнүң төп кожуун эмнелгезинин кол эмчизи Валерий Куулар база ооң уруу Валерия — ФИДЕ мастери, ТР-нин каш дакпыр чемпиону, республика чемпионнары чораан Моховтар — Илья (Шагаан-Арыг), Леонид (Кызыл), республика база Улуг-Хем кожуунун хей дакпыр чемпиону Мөңгүн-оол база ооң өөнүң ишти Антонина Комбуевна (бо үеде А. К. Тюлюштуң аравыста чогу-ла хомуданчыг-дыр) Тюлюштер дээш, оон-даа өске шыдыраачыларывыс өг-бүлө, салгалдары-биле кады чуртувусту алдаржыдып чорууру чоргааранчыг. Шупту шыдыраачыларның

мурнундан бо маргылдаа ганизастаан Сүүр-оол Ондар ажы-төлүңге, Шыдыраа федерацияның даргазы Мерген Оолга, кол судья Арат Ондар секретары Алдынбек Калындаа маргылдааны шынарылыпкын организастап эрткен дээш өөрүп четтирдик.

Айлаңмаа Шөмбүл кандыраачылар аразында черни алганынга сеткөө ханызындан өөрүп амыр. Бо сөөлгү 10 ажыг чыл Улуг-Хемге болуп турган. Шагаан-Арыгга маргылдааларына хамаанчок, кыдыындан көрбээн мен. Кызылдан та үнүпкеш, ам-на үрде көрү шыдыраачы эштерим Олдорова, Светлана Чыдымни уткуй халчып кээрле деп бодап чордум. Ол э шыдыраалал келбесе-даа, Шойдак эжимни көрүп дыка амырадым.

Бо маргылдаада шыдыраачыларның 50 ажык суу көңгүс аныяк назылыг, даа өөреникчилер хей бо демдегледип каайн. Шыдыр жиниң чүве сактып алыр жидер, угаан-бодалын садыр, тиелелгеже чаныш-чокка чүткүүрүн, шийи туруштуг, шыдамык, тыва ажил-ишке ынак болурун жизидер. Ынчангаш төрө-амның чонунга, ылаңгыя өскенге, үргүлчү шыды чоруурун күзээр-дир мен. Чаңгыс чер-чурттугларым, бүгүдеге эң экини күзедим.

Зоя ДС
Кызыл 2

Огородчуга сүме

КУСКУ ДУЖУТ

Чамдык кижилериниң чер иштинде чемиштиг морковь, свекла дээн хевирлиг ногаа аймаа доңатты, соокту белен тоовас дээр меге. Оларның кырыкы талазы ажык чыдар болгаш, соокка доңа берип болур. Ынчан олар иричел алаар. Черден тура тырткан соонда, оларда чыпшынган хөрзүннү дыка аштабайн, хүнге кургатпайн, дораан хөлөгелиг черге сыптары-биле кады кезек үеде чада салып каар болза эки. Сыптарын дораан кезип кааптар болза, кезик черлер таварыштыр шыгы үне бээр, шынары баксыраар. Свекла, морковтун сывының хандызы кеве бээр, оларның дөзүңге 3-4 сантиметр хирезин арттыргаш, кезип кааптар.

Морковь, свекланы хааржакка суккаш, кырындан кургаг элезинни хөме уруп каарга, белен иривес.

Картофельди база сентябрь айның сөөлгү чылыг хүннеринде ажаар болза эки. Каскан соонда ону хүнге кургадыр. Шынары эки, улуг эвес картофельди үрезинге, улуг-улугларын чөмге ажыглаары-биле аңгылап алыр. Картофельди шык эвес серинин черге шыгжаар. Картофельди ажааган сава шаараш азы үттерлиг болза эки. Ынчан картофель серинин агаарга белен үрелбес.

Капустаны база агаар үш-дөрт градус чылыг турда ажаар. Ажааган дораан серинин черге шыгжааны дээр. Шыгжаарда, оларны бот-боттарында дээшпес кылдыр салгылап каар.

КАРАК ЭМНЕЛГЕЗИНИН ТӨӨГҮЗҮ

1951 чылга чедир Тывага тускайлаан карак эмнелгези чок турган. Чүгле 1939 чылда Ленин кудумчузунун 38 дугаарлыг бажыңыга терапевт, хирург, акушер оруннары турган. Аңаа карак эмчизи тургустунуп эгелээн. Эң-не баштай Тывага келген карак эмчизи Т. Н. Кедрова. Ооң соонда 1962-чылдан эгелээш Т.С. Серот, Л.К. Коваленко олар келген.

1962 чылдың чазынында Щетинкина-Кравченко кудумчузунун 61 дугаар бажыңыга, 1963 чылда Оюн Күрседи кудумчузунга карак эмчилери ажылдап эгелээн. 1983 чылда Кочин, Н.Г. Утяминцев, Л.Ч. Спиридонова, Г. В. Куликова, В.Ч. Сат олар келген. 1996 чылдан бо үеде чедир Кадык камгалал яамызы турган бажында карак, кулак, думчук дээш, оон-даа өске салбырлар ажыттынган.

Амгы үеде офтальмология салбырында Галина Васильевна Соянның удуртулгазында дээди категорияның эмчилери, 3 эртем докторунга кандидаттар ажылынга бердинген профессионал эмчилер болуп эмнеп турар.

Республиканың офтальмологтук салбырының коллективи эмнээшкын-

нерни ак сеткилдий-биле чорудуп, аарыг кижилерни өөртүп, тайылбыр, камгалал ажылын чорудуп турарын бо эмнелгеге чыткаш, эскердим.

Эң-не чымыштыг ажылды улуг-бичии сестралар коллективи чорудуп турар. Оларга Рада Саая, Майя Тува, Аяна Бегзи дээш, оон-даа өскелер хамааржыр. Эмчилер А.Ш. Куржапайга, Г.В. Соянга кижизиг аажы-чаңы, ак сеткили дээш хей кижилер четтиргенин илередип турар.

Бо эмнелгеге таныырым Буянды Өлзеевич Иргит-биле эмнедип чытывыс. Ол — алдан хар ажа берген-даа болза, аныяксыг көстүр, үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур солун кижиги. Чүнү кылып турарын айтырымга: «Бо үеде ажил кай баар дээр сен, пилорамада чонга ажыктыг брус, манза дээш, чүнү кылбас дээрлел, ажылдап турар оолдарымга амдангыг аыш-чем кылып берип, улгады берзимзе-даа, ажылымдан салдынмас-тыр мен. Бо шагның аныяк-өскени кара ажылдан ойталаар, оон кылыр чүве тыппайн, арага-дарыже сундугар, ынчаарга ажилга каяа хүлээп алыр дээр сен. Арага-дарыны оларның аксынче кудуп турар эвес. Арагада эм бар эвес,

кижиниң бот-медерелинден, нындан хамааржыр болгай. пы, арага хоралыг, кижини болур. Чаңгыс эми «хоржок» «шыдаваас мен» дээр ол-ла-да деп, ол хомудуп чугаалаар кичи. Эмнелгениң коридорунун зында аскан сагыыр дүрү номчуп тура, «Караан эм кижиги арага-дары ижил болба нелгениң девискээринге таахры хоруглуг» деп кыйгыны дөрээливисте чыдар 10 ажыг таакпылаарын, арагалаарын, котиктер ажыглаарын болза ажылды чон ортузунга чорудуруштувус. Эр хиндикти кижиги бүрүзү бо ажылды деткече кыйгырып тур бис.

Республиканың офтальмология салбырының эмчилер профессионал эртемин улам зырадып, арага-дуржулгазын өскенге дамчыдып, эмнелгениң ажылын тергиннериниң одуу кирип, чаа чадаже дидим болганы кылырын күзедим.

Бараат ДЕЛЕГ
Бай-Тайга ко
Бай-Тайга

«ШЫН»

ТУРГУЗУКУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77. КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдистер—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6079. Чагыр 123. Номери парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талы биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечиле дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодадары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.